

A bűnbakképzés anatómiája

A bűnbakképzésnek nagy múltja van, hatalmas paletta nyílik meg előttünk: az archaikus időkből eredő bűnbakritusoktól az ókor és középkor vallási ceremóniáin át a napjaink politikai retorikáiból is jól ismert frázisokig.

A kifejezés egy ókori zsidó szertartásra utal: engesztelés napján a főpap kézzel a kecskébakra ruházta Izrael népének minden bűnét, majd a bakot kiűzték a sivatagba, a démonok közé.

Az antik görögöknél a rítusok bűnbakja fizikailag gyenge, torz külsejű ember. A görögök kifejezetten erre a célra a közösségtől elzártan tartottak testi vagy szellemi fogyatékkal született embereket, akiket a pharmakos névvel illettek. Ők azért voltak alkalmasak a bűnbak szerepére, mert nem kellett különösebben tartani tőlük, és mert következmény nélkül feláldozhatók voltak. Az egyének és a közösség túlélését elősegíti, ha az emberek úgy érzik, kézben tartják jövőjüket. Minél irányíthatatlanabbak a körülmények, annál féltőbb, hogy pánik uralkodik el rajtuk. Hogy ezt kivédjék, a mágikus gondolkodás területére lépnek. Saját hatalomvesztésüket ellensúlyozzák azzal, hogy megkísérik a felsőbb hatalmakat a maguk oldalára állítani. A törvények isteni eredetűek, próbálják hát betartani őket. Csakhogy a törvények nem az élethez igazodnak, ellenkezőleg, nagyjából mindent tiltanak, amit az emberek az élet sodrában cselekedni szoktak. Ezért szinte törvényszerű, hogy a törvényeket mindenki megszegi. A kognitív disszonancia kelep-céjébe esve utoléri őket a lelkiismeret-furdalás, bűntudat, nagyon is földi csapások formájában. Ekkor eszükbe ötlük számos vétkük. Mihamarább szabadulni akarnak tőlük. Sorstársaik hasonlóan éreznek. A bűn mintha fizikai valójukat hatná át. Csak akkor szűnne meg, ha ők is elpusztulnának – ezt persze nem akarják. Inkább átadják a bűnt másnak, és őbenne pusztítják el.

Az áldozati bárány a bűnök kiiktatására kell.

A bűnök átruházása

A prehisztorikus időktől egészen az ókorig az isteni csapásokkal szembeni kollektív bűnbánás legbizarrabb formája élt: a felsőbb hatalmak sorscsapásait elszenvedő embertársaknak a feláldozásával nyertek az emberek bűnbocsánatot. A közösség valamennyi bűnét áthárították a nyomorultakra, elesettekre, betegekre és torzszülöttekre, akik rituális haláltusájukkal a vétkeket is magukkal vitték a túlvilágra.

Az istenképekhez hasonlóan a bűnbakképzés ilyen formái egymástól teljesen elszigetelt társadalmakban is kialakultak. Épp a jelenség egyetemes jellege feszeget egy súlyos szociálanropológiai kérdést is: vajon ma is az emberben lappang a hátrányos helyzetűek bántalmazásának és feláldozhatóságának a lehetősége? A válasz igen, csak másmilyen formában.

Napjaink értékrendjében a legnagyobb aljasságnak minősül a gyenge és elesett ember bántalmazása. A bűnbakritusok naiv brutalitása is a régmúlté. De továbbra is vannak bűnbakok, akiknek nem átadják, hanem nekik tulajdonítják a bűnöket.

A súlyos tragédiák esetében a közvélemény gyors és egyszerű válaszra vágyik: egy tettesre, akire az összes keserűségét és haragját rázúdíthatja. Nincs többé szó veszteségről, fájdalomról, önvizsgálatról, csakis a bűnbakról, akinek tulajdonságait, mondatait és tetteit egymást túllicítálva hangoztatják. Ilyenkor a csoport egyetlen sokfejtű paranoiás szörnyként hergeli magát a kiszemelt áldozat ellen.

Az áldozatállítás a közösséget összekovácsoló erőként is működik. Az emberek többsége rendkívüli mértékben rivalizáló lény, nemcsak arra vágyunk, ami a másiké, hanem arra is, ami a másik vágyának tárgya. Ezek a vágyak állandó marakodásba torkollnak, s ezt hivatott csillapítani a közösséget egyesítő bűnbakképzés. Az üldö-

zók mindenkor meggyőzik magukat arról, hogy kyszámú vagy egyetlen személy is rendkívül káros a közösségre nézve. Kiiktatása pedig egy időre megteremti a békét. A csoportot összekovácsoló egyik legnagyobb erő a közös célpont.

A bűnbaklogika, miszerint egyvalaki haljon meg, hogy mások élhessenek, morálisan elfogadhatatlan, a gyakorlatban mégis működik. Nem is kell feltétlenül feláldozni a kiszemeltet, gyilkosság helyett karaktergyilkosság, tettlegeség helyett az ellehetetlenítés eszközei sorakoznak. Sok bűnbak végül maga is kezdi elhinni, hogy valóban rászolgált a rossz bánásmódra.

Mi oltja ki az együttérzést?

Ahhoz, hogy az agresszor az áldozattal kényekedve szerint bánjon, el kell tekintenie attól, hogy a másik is szenvedő lény. Legtöbbünk nem szívesen bánt meg másokat, mivel egy minimális empátiával még az ismeretlen emberek felé is rendelkezünk. Elegendő azonban néhány, önmagában nem túl súlyos tényező, amelyek együttesen aztán végzetessé válhatnak, teljesen kikapcsolva az adott személy iránti együttérzést.

Az empátia alapja a kivetítés: kutatások szerint a hozzánk hasonló emberek fájdalma jobban megindít bennünket, mint azoké, akik különbözőnek tőlünk.

Az együttérzést kioltó tényező még a távolság. Aki egy másik szobában tartózkodik, annak az emberek jóval könnyebben adnak fájdalmas áramutést, mint annak, aki ott ül velük szemben. És a legtöbb lelkes húsevő sem vágja le szívesen azt az állatot, amely gyanútlanul vagy épp könnyörögve néz a szemébe.

A fő empátiagyilkos az undor, legyen az fizikai vagy morális alapú. Az undor belső távolságtartást idéz elő, vagyis az illető ekkor már hiába van jelen, hiába néz a másik ember szemébe, vagy ad hangot kétségbeesésének és fájdalmának: nem számít többé. Az undor gyakorlatilag tárgynak tekinti célpontját; s nincs is ideálisabb áldozati bárány a tárgyiasult embernél. A morális undor pedig szinte ugyanúgy hat, mint a fizikai. Akit morálisan megbélyegeznek, akit egyre vadabb vétkekkel vádolnak, azt teljesen kiszolgáltatják a bűnbakra éhes tömegnek.

Még a nagylelkű, a gyengékkel együttérző egyéneknél is lehull az empátiás sorompó, amint valakiről elhitetik velük, hogy hazug, korrupt, visszaél a hatalmával, és komolyan veszélyes a közösségre. Így lehetséges, hogy a lincselő tömeg magába szippantja azokat is, akiket környezetük amúgy igen rendes, jóindulatú embernek ismer. A kulcs az érzelmi ragály. Válsághelyzetben, illetve amikor az üldözői étvágy feltámad, a személyiség szinte eltűnik. Nincsenek alapvető különbségek. A tömeg egységesen lép fel a bűnbak ellen.

A bűnbak általános ösképként az emberi agyban kódolt, veleszületett mintázat, amely aktiválható, és amely képes az empátiát tömegesen felfüggeszteni. Ha a bűnbakképzés beindul, falat von a célpont(ok) köré. Akkor már az sem fontos, ha az áldozati bárány szívhez szólóan kifejezi fájdalmát, alátámasztja ártatlanságát, vagy együttműködést ajánl. A tömeg felkorbácsolt indulatait ebben a fázisban szinte már lehetetlen csillapítani.

Az áldozati báránnyá válás mindig kétszemélyes történet

Az egyén bűnbakká válása nagyon korán beindulhat, például ha már születéstől fogva eltér a többiektől. Nyugtalanító előjel tud lenni, ha a gyermeket a család nem akarja vagy nem tudja vállalni. A védettség hiánya szabad prédává teszi. Ha ezenfelül közösségében idegen, más nemzethez vagy rasszhoz tartozik, a kockázat még nagyobb. Amennyiben pedig feltűnő fogyatékoságokkal vagy épp kiemelkedő képességekkel rendelkezik, szinte biztos, hogy megakadnak rajta az üldözői szemek. Mindez ugyanígy történik a szélesebb társadalmi rétegekben is.

Azok kerülnek leginkább célkeresztbe, akiknél a különbözőség a védtelenséggel kombinálódik. Mivel azonban mind a kirekesztés, mind a gyengébbel szembeni erőszak társadalmi tabu, az agresszorok többnyire tagadják, hogy emiatt bántanak az áldozatot. Másokat és önmagukat is becsapva, a másik fél jellemtelenségére, nyájképességére, talpnyalására hivatkozva magyarázzák tetteiket, azaz így téve bűnbakká áldozatukat. A közösségből akaratuk ellenére kilógó

emberek apróbb viselkedési hibáit is túlreagálják az adott értékrendszer követői, így mindegy, mi a valóság, a kommunikáció messze elmarad a kívánatostól.

Az idegen származásúak és a társadalom csúcsán lévők anélkül válhatnak célponttá, hogy bármi különös tennének. Hasonló a helyzet a lecsúszottakkal, a felkapaszkodottakkal, a fogyatékkal élőkkel, az ideológiai zászlóvivőkkel vagy mindazokkal, akik valamely megbélyegzett, sztereotipizált foglalkozási vagy vallási csoport tagjai. De áldozati bárányrá válhat az is, aki túlságosan megfelel a csoportjához fűződő sztereotípiáknak, és természetesen az is, aki nyíltan felvállalja másságát.

Alig van, aki ne viselne magán egy vagy két bélyeget, amely a véletlen események rossz összjátéka esetén váratlanul őt is célkeresztbe állíthatja. Hogy ez valóban bekövetkezik-e, vagy sem, az diplomáciai képességek kérdése. Aki túllontúl is megfelel a csoportjához fűződő sztereotípiáknak, vagy ezt a képet sugallja magáról, tálcán kínálja magát a bűnbakkeresők számára. Én ilyen vagyok, és kész – mondják sokan. Amúgy is divat a másság felvállalása. Aki nyíltan más, az kockázatos stratégiával él: felhívja magára a figyelmet.

A személyiség szintjén vizsgálva: kiből lesz bűnbak, áldozati bárány? Olyan személyből, azaz csoporttagból, aki belső adottsága folytán kifejezi és felvállalja mindazt, amit a többiek feladnak, nem képesek kifejezni, vállalni. Ennek következtében áldozati bárányrá válik a közösség nyomása alatt. De az áldozati bárányrá válás mindig kétszemélyes történet.

Az ősi gondolkodás destruktív, egyéni és közösségi tragédiákba torkolló, bűnbakképző készlete eltűnhet-e valaha?

Bíznunk kell benne!

2024 októbere

Ötven év után helyezhető el az emlékezés gyertyáját egy kivégzett hozzátartozója (Szabadka, 1994. november 2.)